

**XIX-XX ASRLAR O‘ZBEK DOSTONCHILIGIDA SHARQ MUMTOZ
DOSTONCHILIGI AN‘ANALARI**

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat Universiteti filologiya fakulteti tayanch
doktoranti **Hoshimova Mohigul Axmatovna**

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XIX-XX asrlardagi adabiy jarayon, madaniy muhitning dostonlarda aks etishi, mumtoz adabiyotimiz durdonalari bo‘lmish Miriyning “Rustam va Suhrob”, “Majiddin va Faxrunniso”, “Rustam va Suhrob”, Havoiyning “Jangnoma”, Furqatning “Suvorov haqida”, “Yunon mulkida bir afsona”, “Bir mojaro”, Xiromiyning “Chor darvesh”, Uvaysiyning “Shahzoda Hasan haqida” dostonlarining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari tadqiq etilgan. Mazkur dostonlarning adabiyot va til oldida turgan muammolarni hal qilishda qay darajada ahamiyatga ega ekanligi ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: an‘ana va novatorlik, adabiy muhit, badiiy iste‘dod, satira, qo‘lyozma, manbalar, ta‘limiy qarash.

Biz o‘zbek adabiyoti tarixini o‘rganar ekanmiz, boy madaniy-adabiy an‘analarga ega bo‘lgan xalqimizning Sharqdagi ko‘pgina qo‘shni-qardosh xalqlar bilan yaqin aloqada bo‘lib kelganliklarini ko‘ramiz. Turli etnik qatlamlarga mansubliklaridan qat‘iy nazar o‘zbek, tojik, ozarbayjon va Sharqdagi qator boshqa xalqlar asrlar davomida deyarli bir-xil siyosiy-ijtimoiy sharoitda yashaganlar, ishlab chiqarishda birga qatnashganlar, zulm va zo‘rlikka qarshi birgalashib bosh ko‘targanlar. Bu xalqlar o‘rtasidagi madaniy-adabiy aloqalar shu zaminda paydo bo‘lgan va rivojlangan.

O‘zbek adabiyotining Sharqdagi ko‘pgina adabiyotlar bilan yaqinligi o‘zaro munosabatlar tarixida hamisha muhim jarayon sifatida ko‘zga tashlanadi. O‘rta Osiyo va Eronda mahalliy Somoniylar davlati vujudga kelgan davrdan boshlab fors-tojik tilidagi adabiyot keng ko‘lamda taraqqiy qildi.

XIX-XX asrlar dostonnavislik an‘anasining poetik takomili bo‘yicha keng qamrovli kuzatishlar olib borgan olimlardan biri A.Hayitmetovdir. Olimning tadqiqotlarida Alisher Navoiyning ijodiy metodi muammolari, uning adabiy-tanqidiy qarashlari, shoirning “Xamsa”si va islom ta‘limoti masalalari yoritib berilgan bo‘lib, ularda shoir she‘riy va nasriy

uslubida ma'no va badiiyat birligining turli ko'rinishlari qadimiy nodir manbalar hamda xolisona ilmiy qarashlar asosida tahlil etilgan.

Mumtoz adabiyotimizda 16 ta janr shakllangan bo'lsa[2,19] ushbu davr dostonchiligida shu janrlarning aksariyatidan foydalanib kelingan.

XIX-asr o'rtalarida yaratilgan asarlarning mazmun va mavzularini tahlil etish borasidagi xulosalar qilish imkoniyatini beradi. Birinchidan, mazmun jihatidan bu asarlar hukmdorlarning taxtga chiqishi va taxtga chiqishi va taxtga da'vogar bo'lgan shaxslarning olib borgan kurashi, markaziy hokimiyatning qipchoqlarga qarshi kurashi, rus qo'shinlariga qarshi dastlabki janglar, xonlikka qarshli Turkiston, Avliyota, Chimkent, Toshkent, Jizzax, O'ratepa, Xo'jand singari shahar va qalalarni mudofaa qilish masalalariga bag'ishlangan. Bu masalalar "Tarixi Jahonnoyi", "Tarixi Alimquli amirlashkar", "Tarixi Shohruhiy" nomli asarlarda, shuningdek "Xulosat ul-ahvol" nomli avtobiografik asarida yoritilgan.

XIX-XX asrlar o'zbek adabiyotida tanqidiy xarakterda asar yozmagan bironta ijodkor qolmaganidek, adabiyotnig satira va yumor kirib bormagan biron janri ham qolmadi[3, 47]. Dostonnavislar ijtimoiy hayotda yuz berayotgan voqealarga asoslanib, kulgi orqali muammolarni o'z asarlarida aks ettirganlar.

Mazkur davrdagi poemalarni ikki guruhga ajratish mumkin[1, 134]:

A) Afsonaviy va an'anaviy mavzularga bag'ishlangan poemalar;

B) Tarixiy hodisa-voqealar va tarixiy shaxslarning faoliyatini aks ettiruvchi poemalar.

Tadqiqotimiz ob'yekti- XIX-XX asrlar dostonnavislari mumtoz adabiyotimizning ushbu qonuniyatlari, badiiy tizim an'anelarini qamrab olgan, o'z qarashlari va iste'dodi darajasida uni qayta jonlantirgan ijodkordirlar. Diqqatga sazovor jihati shundaki, ushbudostonlarda aks etgan asarlar adiblarning arab, fors va turkiy she'riyat tajribalaridan shunchaki foydalanib yozilgan emas. Bu asarlarda keskin o'zgarayotgan ijtimoiy makonning yangi talablari: she'riy obrazlar hissiy-emotsional yukining orttirish, mavzuning tezkor talqini va yengil qabul qilinishi uchun ohangdor illyustratsiyalar kiritilgan va boshqa zamonaviy poetik tasvir vositalari mahorat bilan qo'llanilgan. Garchand dostonlarda g'oya ba'zi o'rinlarda tasvir pardalari orasiga yashirinib qolsa-da, uning sirliligi va ko'p ma'noda tovlanib turishi kishini hayratlantiradi. Yuqorida sanab o'tgan ijodkorlarimiz ham poetik

maqsadini janrlar qonuniyati asosida ifoda etish uchun juda ko'p badiiy usullarga murojaat qilganlar.

Ulus yodig'a kelgusi goh-goh,
Duo birla bo'lsa anga nekhoh[[4, 167].

Keyingi baytga e'tibor qaratadigan bo'lsak, xalqning yodiga gohida kelsa ham ta'mga va tarbiyaga e'tibor berilmayotganligi, bunday qiyin vaziyatdan chiqishning birdan bir yo'li bilim va tafakkur ekanligini aytib o'tmoqda. Unda shoir Hazrat Navoiy kabi lirik qahramon ruhiyatining ifodasi asta-sekin avj nuqta sari ko'taradi. Ijodkor she'riyatdagi kinoya, kesatiq, o'pka- gina ohanglarini juda yaxshi ilg'agan va bu narsani dostonlariga singdirib bergan.

Xiromiy ning ushbu asarlarida xalqning og'ir turmushi, baxtli xayot, odil va zolim podsho, tibbiyot sohasining ahvoli, insoniy muhabbat kabi masalalarga bag'ishlangan.

Kattaqo'rg'on diyorida o'sib ulg'aygan Ochildimurod Miriy ham shu davr ijodkori hisoblanadi. Miriy dostonlarining g'oyaviy-badiiy tahlil qilish va talqin etish, shu tariqa uning nechog'li muvaffaqiyatga erishganini ko'rsatish, she'rlarning axloqiy-ma'rifiy, badiiy-estetik jihatlarini, tamoyillarini aniqlash, shular orqali ijodkorning o'zbek adabiyoti tarixidagi o'ziga xos mavqei, nufuzi, ta'sirini isbotlab berish va asoslashdan iborat. Miriy "Rustam va Suhrob" dostonini yozgan vaqtda 59 yoshda bo'lgan[5,67].

Uning "Ra'no va Zebo" dostoni forsiyda yozilgan. "Majdiddin va Faxruniso" dostonlarida adolatli tuzum, farovon turmush va komil inson g'oyalari ilgari surilgan. Miriy eski turk klassik adabiyotini yaqindan bilgan va uning uchqunlarini o'z asarlarida yaqqol namoyon bo'lgan.

Buyuk salaflaridan badiiyat saboqlarini o'zlashtirib, mahorat va fasohat cho'qqilari sari yo'l tutgan dostonnavis kishini hayratga soluvchi dostonlar bitdi. An'anaviy timsollardan butun ijodi davomida unumli foydalangan ijodkor o'rni kelganda ulardan voz kechib, yanada ta'sirchan, ko'p ma'noli, ko'p suvratli tasvirlar yaratdi. Ayniqsa, uning so'zga bo'lgan munosabati, so'z tanlash mahorati diqqatga sazovor. U xalqona so'z va iboralarni asarlariga mahorat bilan kiritdi. Bular esa o'z navbatida shoir she'rlarining badiiy yetukligi, chuqur samimiyati va xalqchilligini ta'minladi.

Furqatning “Yunon mulkida bir afsona” dostoni yarim afsonaviy tUSDagi sarguzashtni bayon qiluvchi romantik dostonidir. Ulug‘ Navoyiga ergashish, uning asarlaridan iqtibos olish, fikr-g‘oyalarini sharhlash barcha Navoyiga izdosh o‘zbek mumtoz shoirlari qatori Furqatga ham fazl-u iftixor sanalgan. Shoir mazkur mavzuda doston yaratar ekan, uning Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Jomiy, Navoiy, Hotifiy va Fuzuliyning shu boradagi dostonlari bilan tanishligi ko‘rinib turadi. Furqat dostonchiligi o‘ziga xos yo‘nalishni tashkil qiladi

Inson qalbiga ezgulikni jo aylash, oqil va fozil kishilarni tarbiyalash deyarli barcha jamiyatlar uchun dolzarb masala bo‘lib kelgan. Bu kabi qarashlarning asl manbai sharqona qadriyatlar, ajdodlar an‘analari va tajribalari, diniy-axloqiy mezonlar bo‘lib, yuqorida sanab o‘tilgan ijodkorlar ham o‘z ijodiy faoliyatida bu sarchashmalardan ilhom olgan, ulardan bor iste‘dodini ishga solib foydalangan. XIX-XX asrlar o‘zbek so‘z san‘ati tarixida alohida o‘rin tutadi[6,203].

Bu davr vakillari o‘zbek adabiyotining barhayot an‘analarini muvaffaqiyatli davom ettirdi, yangicha munosabatlar kontekstida rivojlantirdi. Har biri iste‘dodi darajasida mumtoz she‘riyat xazinasini yangi usullar, tashbih-u timsollar bilan boyitdi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. G‘.Karimov “O‘zbek adabiyoti tarixi” Toshkent “O‘qituvchi”1987, 320 b
2. A.Jalolov.XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi O‘zbek adabiyoti.-Toshkent: Fan, 1991.151 b
3. B.Valixo‘jayeV.”O‘zbek epik poeziyasi tarixidan”, Toshkent”Fan”1974.170 bet.
4. Xiromiy.Chor darvesh.-Toshkent:1960.840-bet.
5. B.Valixo‘jayeV.Miriy va uning zamondoshlari.-Toshkent:Fan,1977.260 bet.
6. V.AbdullayeV, R.Orzibekov. Navoiy va XIX asr Kattaqo‘rg‘on shoirlari.- Samarqand 1985. 100 bet.
- 7.AbdullayeV V.O‘zbek adabiyoti tarixi.2-kitob.-Toshkent: O‘qituvchi, 1980.
- 8.E.Ibrohimova.Uvaysiy dostonlari haqida.” O‘zbek tili va adabiyoti “ jurnali 1960, 6-son, 38-44-betlar.
9. Valixo‘jayeV B. XIX-XX asrning 2-yarmidagi o‘zbek poemachiligida Alisher Navoiyning traditsiyalari.Adabiyot va hayot.-Samarqand,1969.13-20-b.